অধ্যায় ১ ঃ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ ব্যাকৰণৰ লক্ষণ
১.৪ বেদাঙ্গৰ ৰূপত ব্যাকৰণ
১.৫ পাণিনি পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণসকল
১.৬ পাণিনি ব্যাকৰণ
১.৭ পাণিনিৰ পৰৱৰ্তী ব্যাকৰণ
১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৯ অধিক জানিবলৈ
১.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)
১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ব্যাকৰণ শব্দৰ মূল অৰ্থৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- বেদাঙ্গ হিচাপে ব্যাকৰণৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- পাণিনি পূৰ্বৱৰ্তী সংস্কৃত ব্যাকৰণসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- পাণিনি ব্যাকৰণৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে অবগত হ'ব
- পাণিনি পৰৱৰ্তী ব্যাকৰণসমূহৰ পৰিচয় পাব
- সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে আপুনি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ লগত কম-বেছি পৰিমাণে পৰিচিত হৈছে। এই অধ্যায়টিত আপুনি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সকলোধৰণৰ ভাৰতীয় শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ এটা সুকীয়া স্থান আছে। সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিশুদ্ধ জ্ঞানৰ বাবে ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। কেৱল সংস্কৃত ভাষাৰ জ্ঞানৰ বাবেই নহয় সংস্কৃতমূলৰ যিকোনো ভাষাৰ জ্ঞানৰ বাবেই সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন অত্যাৱশ্যকীয়। কাৰণ সংস্কৃত ব্যাকৰণ পঢ়িলে এটা ভাষাৰ আন্তঃগাঁথনিৰ বিষয়ে বহু কথা জনা যায়। তদুপৰি ভাষাতাত্ত্বিক দিশৰ পৰাও সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ গুৰুত্ব আছে।সংস্কৃত ব্যাকৰণ ভালকৈ পঢ়িলে ভাষাতত্ত্বৰ বহুতো ধাৰণাৰ বিষয়ে

জনা যায়। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এটা সুদীর্ঘ ইতিহাস আছে। বেদৰ পৰৱর্তীকালত প্রকৃততে বৈদিক ভাষাৰ শব্দসমূহৰ ৰক্ষাৰ বাবেই ব্যাকৰণশাস্ত্রৰ উৎপত্তি হৈছিল। পৰৱর্তী সময়ত লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে এই ভাষাৰ বাবেও এটা নির্দিষ্ট ব্যাকৰণৰ প্রয়োজনবোধ হয়। প্রকৃততে বৈদিক আৰু লৌকিক— দুয়োবিধ সংস্কৃত শব্দৰ জ্ঞানৰ বাবেই সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিকাশ হোৱা দেখা যায়। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রখনত বহুতো ব্যাকৰণবিদৰ নাম পোৱা যায়। কিন্তু প্রত্যেকৰে গ্রন্থৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা বা প্রত্যেকজনৰ গ্রন্থ বর্তমান যুগত পাবলৈ নাই। কিন্তু মহামুনি পাণিনিয়ে ৰচনা কৰা অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন এই ক্ষেত্রত এটা ব্যতিক্রম। বর্তমান যুগতো দেশে-বিদেশে এই গ্রন্থখনৰ গভীৰ অধ্যয়ন হৈ আছে। সেই কাৰণে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিব গ'লে পাণিনি ব্যাকৰণক কেন্দ্র কৰি ইয়াৰ পূর্বৱর্তী সময়ৰ ব্যাকৰণ আৰু ইয়াৰ পৰৱর্তী সময়ৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। সেই কথা মনত ৰাখি এই অধ্যায়টিত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ উৎপত্তি তথা বিকাশৰ বিষয়ে এটা আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। এই আলোচনাই আপোনাক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আৰম্ভণি আৰু পৰৱর্তীকালত কিদৰে ইয়াৰ বিকাশ হ'ল সেই বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে জনাব। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়ে কৰিবলগীয়া পৰৱর্তী অধ্যয়নত ইয়ে আপোনাক যথেষ্ট সহায় কৰিব।

১.৩ ব্যাকৰণৰ লক্ষণ

ব্যাকৰণ শব্দেৰে শব্দশাস্ত্রক বুজোৱা হয়। যি শাস্ত্রত অর্থবোধৰ উদ্দেশ্যেৰে শব্দবোৰ ব্যুৎপাদিত হয় আৰু শব্দবোৰৰ বিষয়ে সামগ্রিক জ্ঞান হয় সেয়াই ব্যাকৰণশাস্ত্র। কোৱা হৈছে— 'ব্যাক্রিয়ন্তে ব্যুৎপাদ্যন্তে অর্থবত্তয়া প্রতিপাদ্যন্তে শব্দা যেনেতি ব্যাকৰণম্'। সংস্কৃত সাহিত্যত শুদ্ধ শব্দ প্রয়োগৰ ক্ষেত্রত আটাইতকৈ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। বেদত কোৱা হৈছে, যদি এটা শব্দৰ বিষয়েও সম্যক বা পৰিশুদ্ধ জ্ঞান হয় তেনেহ'লে সেয়া সংসাৰ তথা স্বর্গতো মানুহৰ আকাঙ্খা পূৰণত সমর্থ হয়— 'একঃ শব্দঃ সম্যক্ জ্ঞাতঃ স্বর্গে লোকে চ কামধুগ্ ভৱতি'। বেদত মন্ত্রপ্রয়োগৰ ক্ষেত্রত স্বৰ বা বর্ণৰ সঠিক প্রয়োগৰ ওপৰত সর্বাধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। শিক্ষাগ্রন্থত এই বিষয়ে কোৱা হৈছে—

মন্ত্রোহীনঃ স্বৰতো বর্ণতো বা মিথ্যাপ্রযুক্তো ন তমর্থমাহ।
স বাগ্বজ্রো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশত্রুঃ স্বৰতোঽপৰাধাৎ।

অর্থাৎ মন্ত্রপাঠৰ সময়ত যদি স্বৰোচ্চাৰণত বা বর্ণপ্রয়োগত কিবা ভুল হয় অথবা যদি মন্ত্রটো ভুলকৈ প্রযুক্ত হয় তেতিয়া সেই মন্ত্র অর্থপ্রকাশত সমর্থ নহয় আৰু যজমানৰ সেই বাক্যই বাগ্বজ্রৰ দৰে আহি তেওঁক (যজমানক) হত্যা কৰে। এই বিষয়ে 'ইন্দ্রশত্রু' শব্দটোৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে। এই শব্দটোৰে ভুলকৈ প্রযুক্ত হৈ কাম্য অর্থৰ বিপৰীত অর্থ সৃষ্টি কৰি মন্ত্রোচ্চাৰয়িতাৰ বিপদ মাতি আনিছিল। গতিকে মন্ত্রৰ স্বৰ আৰু বর্ণৰ শুদ্ধ প্রয়োগৰ বাবে ব্যাকৰণ পাঠৰ প্রয়োজন অনুভৱ হৈছিল। শব্দসমূহৰ গঠন, প্রয়োগ নীতি আদিৰ বিষয়ে অনুশাসনমূলক নিয়ম যি শাস্ত্রত আলোচনা কৰা হয় তাকেই ব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত ব্যাকৰণৰ লক্ষণ

প্রসঙ্গত কোৱা হৈছে— লক্ষ্যলক্ষণে ব্যাকৰণম্ অর্থাৎ লক্ষ্য আৰু লক্ষণ একত্রিত হৈ ব্যাকৰণ সৃষ্টি কৰে। এই ক্ষেত্রত লক্ষ্যপদেৰে শব্দক বুজোৱা হৈছে আৰু লক্ষণ পদেৰে সূত্রক বুজোৱা হৈছে। শব্দ আকৌ দুবিধ— বৈদিক আৰু লৌকিক। গতিকে যি শাস্ত্রত সূত্রৰ মাধ্যমত বৈদিক আৰু লৌকিক শব্দবোৰৰ অনুশাসনমূলক কথা নিয়ম হিচাপে নিৰূদ্ধ হয় তাকেই ব্যাকৰণ বোলে। ইয়াক 'শব্দানুশাসন' বুলিও কোৱা হয়। পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাভাষ্যৰ আৰম্ভণিতে কৈছে— **'অথ শব্দানুশাসনম্'**। গতিকে সহজ ভাষাত ক'ব পৰা যায় যে যি শাস্ত্রৰ মাধ্যমত প্রকৃতি-প্রত্যয় চিহ্নিত কৰি শব্দৰ অর্থবিষয়ক জ্ঞানৰ উন্মেষ হয় সেই শাস্ত্রকেই ব্যাকৰণ বোলা হয়। বি-আ-√কৃ+ল্যুট্ বা অনট্=ব্যাকৰণম্। একেটা ধাতুৰে বিভিন্ন প্রত্যয় বা উপসর্গাদিৰ সংযোগত বেলেগ বেলেগ অর্থ সৃষ্টি কৰে আৰু এই অর্থজ্ঞানেৰে যেতিয়া শব্দক জনা যায় তেতিয়াহে ভাষাজ্ঞান সুদৃঢ় হয়।

মহাভাষ্যৰ প্রথম সূত্রটো হ'ল— *'অথ শব্দানুশাসনম্'*।

জানি থোৱা ভাল

প্রাচীন ভাৰতত বর্ণ, স্বৰ, মাত্রাদিৰ অনুশীলন ব্যাপকভাৱে কৰা হৈছিল। তৈত্তিৰীয় উপনিষদৰ শিক্ষাবল্লীত শিক্ষাৰ ছটা অঙ্গৰ নাম দিয়া আছে— (১) বর্ণ, (২) স্বৰ, (৩) মাত্রা (৪) বল, (৫) সাম, (৬) সন্তান।

শিক্ষাবল্লীত বর্ণৰ সংখ্যা ৬৩/৬৪। স্বৰ তিনিটা— উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত। মাত্রা তিনিটা— হ্রস্ব, দীর্ঘ, প্লুত। স্বৰবর্ণ আৰু ব্যঞ্জনবর্ণৰ উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু প্রযত্নৰ ব্যৱহাৰিক তথ্যই বল। সামৰ অর্থ হ'ল— উচ্চাৰণৰ সমতা ৰক্ষা। পদসমূহৰ একান্ত সন্নিধিকে সন্তান বা সংহিতা বোলে।

১.৪ বেদাঙ্গৰ ৰূপত ব্যাকৰণ

বৈদিক মন্ত্রৰ অর্থবোধ প্রক্রিয়াত মুখ্যভাৱে সহায় কৰা কাৰণে ছটা শাস্ত্রক বেদৰ অঙ্গ বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। এইবিলাকক বেদাঙ্গ বুলি কোৱা হয়। প্রাচীনকালৰ পৰা নির্দিষ্ট হৈ অহা ছটা বেদাঙ্গ হ'ল— শিক্ষা, কল্প, ছন্দ, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত আৰু জ্যোতিষ। বৈদিক সমাজত বেদক পুৰুষৰূপে কল্পনা কৰি উক্ত শাস্ত্রসমূহক সেই পুৰুষৰ এটা এটা নির্দিষ্ট অঙ্গ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। এই প্রসঙ্গত কোৱা হৈছে যে শিক্ষা নামৰ শাস্ত্রখন হ'ল বেদৰ ঘ্রাণ বা নাসিকা, ব্যাকৰণ হ'ল মুখ, ছন্দশাস্ত্র হ'ল বেদৰ দুই ভৰি, কল্প হ'ল বেদৰ দুখনি হাত, নিৰুক্ত হ'ল শ্রোত্র বা কাণ আৰু জ্যোতিষ হ'ল বেদৰ দুচকু। পাণিনীয়শিক্ষাত কোৱা হৈছে—

ছন্দঃ পাদৌ তু ৱেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে।
জ্যোতিষাময়নং চক্ষুর্নিৰুক্তং শ্রোত্রমুচ্যতে।।
শিক্ষা ঘ্রাণং তু ৱেদস্য মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্।
তস্মাৎ সাঙ্গমধীত্যৈৱ ব্রহ্মলোকে মহীয়তে।।

এই ছয় বেদাঙ্গই বেদৰ প্রয়োজন সিদ্ধ কৰি বেদৰ উপকাৰক হিচাপে সহায় আগবঢ়ায়। সেই কাৰণেএই বেদাঙ্গসমূহক বাদ দি বেদজ্ঞান বা বেদশিক্ষা কেতিয়াও সম্পূর্ণ নহয়। ছয় বেদাঙ্গৰ ভিতৰত ব্যাকৰণক বেদপুৰুষৰ মুখ বুলি কল্পনা কৰা হৈছে। মানুহৰ শৰীৰৰ অঙ্গসমূহৰ ভিতৰত মুখকেই প্রধান বুলি ধৰা হয়। গতিকে ব্যাকৰণক বেদপুৰুষৰ মুখ বুলি কোৱাৰ অর্থ হ'ল ব্যাকৰণ বেদৰ প্রধান অঙ্গ। সায়ণাচার্য্যই ছয়বেদাঙ্গৰ ভিতৰত ব্যাকৰণৰ প্রাধান্য স্বীকাৰ কৰি স্পষ্টকৈ কৈছে— 'প্রধানং চ ষড়ঙ্গেষু ব্যাকৰণম্'। এই কথা সর্বজনস্বীকৃত যে ব্যাকৰণশাস্ত্রৰ জ্ঞান অবিহনে বেদৰ জ্ঞান সম্ভৱ নহয়। প্রকৃতি-প্রত্যয় আদিৰ জ্ঞানেৰেহে শব্দৰ প্রকৃত জ্ঞান জন্মে। প্রকৃতিপ্রত্যয়ৰ জ্ঞানৰ বাবে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান অতি প্রয়োজনীয়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত বৈদিক জগতত ব্যাকৰণৰ কি প্রয়োজন সেই বিষয়ে বিতংকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। এই গ্রন্থখনত ব্যাকৰণৰ প্রধান প্রয়োজন প্রসঙ্গত কোৱা হৈছে— ৰক্ষোহাগমলঘ্বসন্দেহাঃ প্রয়োজনম্। ইয়াৰ অর্থ— ব্যাকৰণৰ পাঁচটা মুখ্য প্রয়োজন হ'ল— ৰক্ষা-ঊহ, আগম-লঘু আৰু অসন্দেহ। ৰক্ষাশব্দেৰে বেদৰক্ষা বুজোৱা হয়। আর্য জাতিৰ সম্প্রসাৰণৰ সময়ছোৱাত অনার্য জাতিৰ শব্দ আৰু ভাষাৰ সংস্পর্শত আহি যাতে বৈদিক ভাষাৰ অপ্রয়োগ বা অশুদ্ধ প্রয়োগ নহয় অথচ বৈদিক শব্দবোৰ অক্ষত থাকে আৰু শুদ্ধকৈ প্রযুক্ত হয় সেইবাবে ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ প্রয়োজন অনুভূত হয়। গতিকে বেদৰক্ষা বা বৈদিক ভাষাৰ মহত্ব ৰক্ষা কৰাটো হ'ল ব্যাকৰণৰ প্রধান প্রয়োজন। বর্ণলোপ, বর্ণাগম, বর্ণবিকাৰ আদিৰ বিষয়ে যিজনৰ সঠিক জ্ঞান থাকে সেইজনেই বৈদিক শব্দৰ মহত্ব বুজি পায় আৰু সেয়া ৰক্ষা কৰাত যত্নপৰ হয়। 'ঊহ' পদটো বৈদিক সাহিত্যত এক বিশেষ অর্থত ব্যৱহাৰ হয়। প্রকৃততে বেদৰ মন্ত্রসমূহত ব্যৱহাৰ হোৱা পদৰ বচন-বিভক্তি আদিৰ পৰিৱর্তন কৰি সঠিকভাৱে মন্ত্রটোৰ পাঠ বা উচ্চাৰণকেই পাৰিভাষিক দিশত ঊহ বুলি কোৱা হয়। কেৱলমাত্র এজন বৈয়াকৰণেহে জানে বচন-বিভক্তি বা ক্রিয়া আদিৰ সঠিক পৰিৱর্তিত ৰূপ। গতিকে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান নাথাকিলে ঊহকৰণৰ ক্ষেত্রত অসুবিধা হয় আৰু ঊহ নকৰাকৈ বহুসংখ্যক মন্ত্রৰ অর্থবোধ সম্ভৱপৰ নহয়। সেইফালৰ পৰা ক'ব পৰা যায় যে বৈদিক মন্ত্রৰ সঠিক পাঠৰ ক্ষেত্রতো ব্যাকৰণৰ জ্ঞানে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেই কাৰণে ব্যাকৰণ পাঠ অবশ্য কৰণীয়। আগম অর্থাৎ শ্রুতিয়েই নির্ধাৰণ কৰি দিছে ব্যাকৰণৰ প্রয়োজনীয়তা। বেদত কোৱা হৈছে 'ব্রাহ্মণেন নিষ্কাৰণো ধর্ম্মঃ ষড়ঙ্গো বেদ্যোহধ্যেয়ো জ্ঞেয়শ্চ'। অর্থাৎ ব্রাহ্মণসকলৰ কর্ত্তব্যই হ'ল ষড়ঙ্গযুক্ত বেদৰ অধ্যয়ন আৰু ষড়ঙ্গযুক্ত বেদৰ বিষয়ে জ্ঞানলাভ কৰা। ছটা বেদাঙ্গৰ ভিতৰত মুখ্য হ'ল ব্যাকৰণ। গতিকে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান বা অধ্যয়ন ব্রাহ্মণসকলৰ বাবে অবশ্য কৰণীয় বুলি বৈদিক সমাজতে নির্দিষ্ট কৰি দিয়া হৈছিল। লঘু পদেৰে লঘুকৰণক বুজোৱা হয়। ব্যাকৰণৰ সহায়ত লঘু উপায়েৰে শব্দজ্ঞান হয় আৰু শব্দজ্ঞান ব্রাহ্মণৰ বাবে আৱশ্যক। গতিকে লঘু উপায়ত শব্দশিক্ষাৰ বাবে ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন প্রয়োজন। অসন্দেহ পদেৰে সন্দেহনিবাৰণক বুজোৱা হয়। বৈদিক শব্দৰ প্রয়োগৰ ক্ষেত্রত কেতিয়াবা সন্দেহ উপস্থিত হ'লে সেই সন্দেহ নিবাৰণৰ বাবে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান আৱশ্যক হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কোৱা যায় যে 'স্থূলপৃষতীমাগ্নিবাৰুণীমনড্বাহীমালভেত'— যাজ্ঞিকসকলৰ এই বাক্যত 'স্থূলপৃষতী' পদটোত 'স্থূলা চ অসৌ পৃষতী চ' (যিজনী স্থূলা সেইজনীয়ে পৃষতী) এই

অর্থ গ্রহণ কৰিব লাগে নে স্থূলানি পৃষন্তী যস্যাঃ সা (স্থূল পৃষত্ যিজনীৰ)— এই অর্থ গ্রহণ কৰিব লাগে সেইবিষয়ত সন্দেহ উপস্থিত হয়। এই সন্দেহ নিবাৰণৰ একমাত্র অস্ত্র হ'ল ব্যাকৰণ। ব্যাকৰণবিদে স্বৰৰ প্রয়োগ লক্ষ্য কৰিয়েই এই বিষয়ত সঠিক সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰে। যদি পূর্বপদ প্রকৃতিস্বৰ হয় তেনেহ'লে বহুব্রীহি সমাস আৰু যদি সমাসত অন্তোদাত্ত হয় তেতিয়াহ'লে তৎপুৰুষ সমাস হয়। এই বিশ্লেষণ কেৱলমাত্র বৈয়াকৰণজনেহে কৰিব পাৰে। গতিকে এনেকুৱা ক্ষেত্রত সন্দেহ দূৰ কৰিবৰ বাবে ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন অত্যন্ত প্রয়োজনীয়। ইয়াৰ উপৰিও ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ আৰু কিছুমান প্রয়োজন আছে। সেইবিষয়ে মহাভাষ্যত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। পতঞ্জলিয়ে কৈছে— ইমানি চ ভূয়ঃ শব্দানুশাসনস্য প্রয়োজনানি।

এই সকলো প্রয়োজনৰ ভিত্তিত প্রকৃততে ব্যাকৰণে বেদৰ অর্থ পৰিস্ফুট কৰাৰ ক্ষেত্রত উপকাৰক হিচাপে কাম কৰে। সেইকাৰণেই ব্যাকৰণক বেদৰ অঙ্গ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। **শব্দকৌস্তুভত** কোৱা হৈছে— 'উপকাৰকতয়াপ্যঙ্গত্বম্'। অর্থাৎ উপকাৰ সাধনৰ দ্বাৰা অঙ্গত্ব নিৰূপিত হয়। বেদৰ অর্থ জনাৰ ক্ষেত্রত সহায় কৰি ব্যাকৰণে বেদৰ মুখ্য উপকাৰক বা প্রধান অঙ্গ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।

শব্দকৌস্তুভ ঃ ভট্টোজী দীক্ষিতে অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত ৰচনা কৰা বৃত্তি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ব্যাকৰণৰ লক্ষণ কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ছটা বেদাঙ্গৰ নাম লিখক (১২০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ব্যাকৰণক কিয় বেদৰ অঙ্গ বুলি কোৱা হয়? (৭৫টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ কোন কোন বিদ্যাক বেদপুৰুষৰ কোনটো কোনটো অঙ্গ হিচাপে কোৱা হৈছে। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

১.৫ পাণিনি পূর্বৱর্তী ব্যাকৰণ

সংস্কৃতব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রখনত পাণিনি এটা বিশেষ নাম আৰু তেওঁৰ অমূল্যগ্রন্থ 'অষ্টাধ্যায়ী'-খন হ'ল ব্যাকৰণবৃত্তটোৰ কেন্দ্রবিন্দু। পাণিনিৰ পূর্বৱর্তী সময়ৰ কিছুসংখ্যক ব্যাকৰণবিদৰ নাম

আৰু কিছু সূচনা থাকিলেও তেওঁলোকৰ বিষয়ে বা তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা সুস্পষ্ট নহয়। বিভিন্ন গ্ৰন্থত বেলেগ বেলেগ প্ৰসঙ্গত এইসকল বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখ পোৱা যায়। বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত স্বয়ং পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত দহজন বৈয়াকৰণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। এওঁলোকক পাণিনি পূৰ্ববৰ্তী বৈয়াকৰণ হিচাপে ধৰা হয়। এওঁলোক হ'ল আপিশলি (৬/১/৯২), কাশ্যপ (১/২/২৫), গাৰ্গ্য (৭/৩/৯৯), চাক্রবৰ্ম্মন (৬/১/১৩০), গালৱ (৬/৩/৬১), শাকল্য (১/১/১৬), শাকটায়ন (৮/৩/১৮), সেনক (৫/৪/১১২), স্ফোটায়ন (৬/১/১২৩) আৰু ভাৰদ্বাজ (৭/২/৬৩)। এইক্ষেত্ৰত কিছুসংখ্যক নামে নিৰ্দিষ্ট ব্যাকৰণবিদক নুবুজায় ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ক বুজোৱা যেন অনুভৱ হয়। পাণিনি গ্ৰন্থৰ উপৰিও বেলেগ কিছু গ্ৰন্থত বিভিন্ন ব্যাকৰণৰ কথা উল্লেখ কৰা দেখা পোৱা যায়। ভৱিষ্যপুৰাণত আঠখন ব্যাকৰণৰ উল্লেখ আছে কিন্তু এই আঠখন ব্যাকৰণৰ প্ৰত্যেকখনৰ লগতে এজন এজন দেৱতাক সংযুক্ত কৰা হৈছে। দেৱতাসকলৰ দ্বাৰা প্ৰণিত এই আঠখন ব্যাকৰণৰ বিষয়ে কোৱা শ্লোকটো হ'ল—

প্ৰথমং প্ৰোচ্যতে ব্ৰাহ্মং দ্বিতীয়মৈন্দ্ৰমেৱ চ।
যাম্যং প্ৰোক্তং ততো ৰৌদ্ৰং বায়ব্যং বাৰুণ্যং তথা।।
সাবিত্ৰং চ তথা প্ৰোক্তমষ্টমং ৱৈষ্ণবং তথা।।

এই শ্লোক অনুসৰি ব্ৰহ্মা, ইন্দ্ৰ, যম, ৰুদ্ৰ, বায়ু, বৰুণ, সবিতা আৰু বিষ্ণু— এই আঠজন দেৱতাই আঠখন ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল। কিছুগ্ৰন্থত পাণিনিক সামৰি লৈ নখন ব্যাকৰণ থকা বুলি কোৱা হয়। সেইবিষয়ে পৰিচিত শ্লোকফাঁকি হ'ল—

ঐন্দ্ৰং চান্দ্ৰং কাশকৃৎস্নং কৌমাৰং শাকটায়নম্।
সাৰস্বতং চাপিশলং শাকলং পাণিনীয়কম্।।

ৰামায়ণত থকা 'সো২য়ং নৱব্যাকৰণার্থৱেত্তা'— উক্তিৰ পৰা বুজা যায় যে সেইসময়ত নবিধ ব্যাকৰণৰ কথা জ্ঞাত আছিল। তদুপৰি মহৰ্ষি পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত উল্লেখ নকৰিলেও বিভিন্ন গ্ৰন্থ বা উক্তিৰ মাধ্যমেৰে পাণিনি পূৰ্ববৰ্তী কিছুসংখ্যক বৈয়াকৰণৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়। তেওঁলোক হ'ল— মাহেশব্যাকৰণৰ প্ৰৱক্তা মহেশ, ঐন্দ্ৰব্যাকৰণৰ প্ৰচাৰক ভৰদ্বাজ, ভাওৰি, ব্যাড়ি, মহৰ্ষি সূৰ্য্য আদি। পাণিনিৰ পূৰ্ববৰ্তী ব্যাকৰণ প্ৰৱক্তা বা বৈয়াকৰণসকলৰ সম্বন্ধে সবিশেষ তথ্য নাই বুলিয়ে ক'ব পাৰি কিন্তু বিভিন্ন মতামতৰ ভিত্তিত এই প্ৰসঙ্গত প্ৰচলিত কিছু কথা ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায় তথা পণ্ডিতসমাজত সমাহত হৈ আহিছে। তাৰেই আলমত তলত সেইবিষয়ে এটা আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

ঐন্দ্ৰব্যাকৰণ ঃ ইন্দ্ৰপ্ৰণীত ব্যাকৰণখনকেই ঐন্দ্ৰব্যাকৰণ বোলে। পতঞ্জলিৰ ভাষ্য অনুসৰি ইন্দ্ৰই বৃহস্পতিৰ ওচৰত শব্দানুশাসনৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিছিল। মহাভাষ্যত কোৱা হৈছে— 'বৃহস্পতিৰিন্দ্ৰায় দিব্যং বৰ্ষসহস্ৰং প্ৰতিপদোক্তানাং শব্দানাং শব্দপাৰায়ণং প্ৰোৱাচ নান্তং জগাম'। অৰ্থাৎ বৃহস্পতিয়ে ইন্দ্ৰক শব্দৰ বিষয়ে জ্ঞান দিছিল যদিও সেয়া সমাপ্ত নহ'ল। ঐন্দ্ৰব্যাকৰণৰ গুৰুপৰম্পৰা বিষয়ে এনেদৰে পোৱা যায়— ব্ৰহ্মা বৃহস্পতয়ে প্ৰোবাচ, বৃহস্পতিৰিন্দ্ৰায়, ইন্দ্ৰোভৰদ্বাজায়, ভৰদ্বাজ ঋষিভ্যঃ... ... ... ইত্যাদি। ইন্দ্ৰই যে বাক্‌বিভক্তা আছিল সেই বিষয়ে

তৈত্তিৰীয়সংহিতাত শুনা যায়— 'বাগ্ বৈ পৰাচ্যব্যাকৃতাবদত্তে দেবা ইন্দ্রমব্রুবন্নিমান্নো বাচং ব্যাকুর্ব্বিতি। ... ...তামিন্দ্রো মধ্যতোঽৱক্রম্য ব্যাকৰোৎ। তস্মাদিয়ং ব্যাকৃতা বাগুদ্যতে। এয়াই আছিল প্রকৃততে ব্যাকৰণৰ সূচনা। কিন্তু পৰৱৰ্তী সময়ত এই ব্যাকৰণ ভাৰদ্বাজাদিব্যাকৰণৰ লগত সংযোজিত হোৱা কাৰণে এই সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে বিশেষ একো জানিব নোৱাৰি। সোমদেৱে ৰচনা কৰা কথাসৰিৎসাগৰত বর্ণনা কৰা আখ্যায়িকাৰ পৰা জনা যায় যে খৃঃ পূঃ চতুর্থ শতিকাত মগধৰ নন্দৰাজৰ মন্ত্রী বৰৰুচি কাত্যায়ন ঐন্দ্র ব্যাকৰণৰ ছাত্র আছিল। 'অথ বর্ণসমূহঃ'— আছিল ঐন্দ্র ব্যাকৰণৰ প্রথম সূত্র। কাশিকাবৃত্তিৰ তত্ত্ববিমর্শিনী নামৰ ব্যাখ্যাত ভগবান্ উপমন্যুয়ে কৈছে— তথা চোক্তমিন্দ্রেণ— 'অন্ত্যবর্ণসমুদ্ভূতা ধাতবঃ পৰিকীর্ত্তিতাঃ'। বৌদ্ধসম্প্রদায়ত এখন ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ নাম পোৱা যায়। প্রথম শতাব্দীত ইন্দ্রগোমিৰ দ্বাৰা এয়া প্রণীত হোৱা বুলি অনুমান কৰা হয়।

কিন্তু পাণিনি ব্যাকৰণত ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ উল্লেখ পোৱা নাযায় আৰু বর্তমানলৈকে ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ কোনো গ্রন্থৰ সন্ধেদ পোৱা নাযায়।

মাহেশ ব্যাকৰণ ঃ মহেশ বা মহেশ্বৰ প্রণীত ব্যাকৰণখনকেই মাহেশ ব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। দেৱাদিদেৱ মহেশ্বৰেই শব্দশাস্ত্রৰ মূল আধাৰ। পাণিনি ব্যাকৰণৰ মূলৰূপে বর্ণিত অক্ষৰ সমাম্নায়ক মাহেশ্বৰ সূত্র বুলি কোৱা হয়। প্রকৃততে মাহেশ্বৰ সূত্র বা শিৱসূত্রক আধাৰ কৰিহে মাহেশব্যাকৰণৰ অস্তিত্ব সম্পর্কে ধাৰণা কৰা হয়। আচার্য্য নন্দিকেশ্বৰে কাশিকাত কৈছে যে নটৰাজৰ ঢক্কাৰ শব্দৰ পৰাই চৈধ্যটা মাহেশ্বৰসূত্র বা শিৱসূত্রৰ উৎপত্তি হৈছে। এই প্রসঙ্গত থকা শ্লোকফাঁকি হ'ল—

নৃত্তাবসানে নটৰাজৰাজো ননাদ ঢক্কাং নৱপঞ্চবাৰম্।
উদ্ধর্ত্তুকামঃ সনকাদিসিদ্ধানেতদ্ ৱিমর্শে শিৱসূত্রজালম্।।

জুমৱনন্দীৰ ধাতুমালাত কোৱা হৈছে যে ধাতুবোৰ প্রথমতে মহেশৰ দ্বাৰাই নিৰূপিত হয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁৰ পৰা ঋষিসকলে এই বিষয়ে জ্ঞানলাভ কৰে। মাহেশ ব্যাকৰণৰ অস্তিত্ব সম্পর্কত আৰু এটা জনপ্রিয় শ্লোক শুনিবলৈ পোৱা যায়।

সমুদ্রবৎ ব্যাকৰণং মহেশ্বৰে তদর্দ্ধকুম্ভোদ্ধৰণং বৃহস্পতৌ।
তদ্ভাগভাগাচ্চ শতং পুৰন্দৰে কুশাগ্রবিন্দূৎপতিতং হি পাণিনৌ।।

যিয়েই নহওক মাহেশ ব্যাকৰণৰ অস্তিত্ব সকলো পণ্ডিতে মানি লোৱা নাই। সত্যব্রত সামশ্রমিৰ মতে মাহেশ ব্যাকৰণৰ কল্পনা অৱান্তৰ। কিন্তু কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে উত্তৰ কুৰুদেশত বদৰিকাশ্রম আদি প্রদেশত প্রাচীনকালত যি ব্যাকৰণ উপদিষ্ট হৈছিল সেয়াই মহেশ্বৰ ব্যাকৰণ বা মাহেশ ব্যাকৰণ আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত এয়া ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ লগত মিলিত হৈ যায়। পাণিনিয়ে কিন্তু মাহেশ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে কোনো সূত্র উল্লেখ কৰা নাই। কিন্তু পাণিনীয় শিক্ষাত অক্ষৰ সমাম্নায়ৰ লগত মহেশ্বৰৰ প্রত্যক্ষ সম্বন্ধ স্মৰণ কৰি কোৱা হৈছে—

যেনাক্ষৰসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বৰাদ্।
কৃৎস্নং ব্যাকৰণং প্রোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ।।

মাহেশ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে তথ্যভিত্তিক কোনো কথা পোৱা নাযায়।

কাশকৃৎস্নব্যাকৰণ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণৰ পূর্বৱর্তী হিচাপে কাশকৃৎস্নব্যাকৰণৰ সম্ভেদ পোৱা যায়। কিন্তু এই ব্যাকৰণৰ প্রণেতা কাশকৃৎস্ন নে কাশকৃৎস্নি— সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কাশকৃৎস্ন নামৰ পণ্ডিতজন বেদান্তদর্শনাবলম্বী আছিল। ব্রহ্মসূত্রত এইগৰাকী পণ্ডিতৰ নামোল্লেখ আছে। আনফালে, কাশকৃৎস্নি নামৰ পণ্ডিতজন আকৌ মীমাংসা দর্শনৰ অধ্যেতা আছিল। মহাভাষ্য গ্রন্থত এই মীমাংসকজনৰ নাম পোৱা যায়। 'দ্বিগুসংজ্ঞা' আৰু 'প্রত্যয়োত্তৰপদয়োঃ' এই দুটা সূত্র কাশকৃৎস্নীয় সূত্র বুলি জনা যায়। কাশিকাবৃত্তি আৰু অমোঘবৃত্তিৰ সহায়ত জনা যায় যে কাশকৃৎস্ন ব্যাকৰণত তিনিটা অধ্যায় আছিল। সংস্কৃতব্যাকৰণ জগতত এই ব্যাকৰণৰ বিষয়ে বিশেষ ধাৰণা পোৱা নাযায়।

ইয়াৰ বাহিৰেও পাণিনিয়ে তেওঁৰ সূত্রত উল্লেখ কৰা বৈয়াকৰণসকল তেওঁৰ পূর্বৱর্তী। সেইসকল বৈয়াকৰণৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

কাশ্যপ ঃ পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীগ্রন্থৰ প্রথম অধ্যায়ৰ দ্বিতীয় পাদত এইগৰাকী বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখ কৰি সূত্র ৰচনা কৰিছে— তৃষিমৃষিকৃশেঃ কাশ্যপস্য (১.২.২৫)। কাশ্যপৰ ব্যাকৰণখন 'কাশ্যপি' নামেৰে জনাজাত আছিল। কাত্যায়নৰ বাজসনেয়িপ্রাতিশাখ্যত এই 'কাশ্যপি' সম্বন্ধে কিছু মতামত পোৱা যায় যদিও পৰৱর্তী সময়ত এই ব্যাকৰণ প্রায় সম্পূর্ণ লুপ্ত হোৱা বুলিয়ে ক'ব পৰা যায়। বিভিন্নসূত্রৰ পৰা পণ্ডিতসকলে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে কাশ্যপৰ ব্যাকৰণত নিপাত বা অব্যয়ৰ বিষয়ে সবিশেষ আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছিল।

শাকটায়ন ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত একাধিকবাৰ এইগৰাকী ব্যাকৰণ প্রণেতাক লৈ সূত্র ৰচনা কৰা হৈছে। অষ্টাধ্যায়ীৰ তৃতীয় অধ্যায়ত পাণিনিয়ে কৈছে— লভঃ শাকটায় নম্যৈৰ (৩/৪/১১১)। শাকটায়নপ্রণীত ব্যাকৰণক 'শাকটায়নীয় ব্যাকৰণ' বা 'শাকটায়নম্' বুলি কোৱা হয়। অষ্টাধ্যায়ী, কাত্যায়নৰ বার্ত্তিক আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যক একত্রিত কৰি ত্রিমুনিব্যাকৰণ বুলি কোৱাৰ পৰম্পৰা চলি আহিছে যদিও তৎপূর্বৱর্তী সময়ত কিন্তু 'ত্রিমুনি ব্যাকৰণ' শব্দেৰে শকটি-শাকটি শাকটায়নৰ সন্মিলিত ব্যাকৰণক বুজোৱা হৈছিল। আনফালে জৈনশাকটায়নৰ ব্যাকৰণক কিন্তু শব্দানুশাসন এই নামেৰে বুজোৱা হয়। সকলো শব্দ ধাতুজাত— এয়া মহর্ষি শাকটায়নৰ অভিমত। উপসর্গ বিষয়ে শাকটায়নৰ অভিমত হ'ল যে উপসর্গসমূহৰ নিজস্ব বেলেগ কোনো অর্থ নাথাকে। কাশিকা বৃত্তিও থকা 'অনুশাকটায়নং বৈয়াকৰণাঃ', উপশাকটায়নং বৈয়াকৰণাঃ' উদাহৰণৰ আলোচনাত ন্যাসত কোৱা হৈছে 'শাকটায়নমপেক্ষ্য অন্যে বৈয়াকৰণাঃ হীনাঃ' অর্থাৎ শাকটায়নৰ তুলনাত বেলেগ বৈয়াকৰণসকল নিতান্তই দুর্বল। এই উক্তিয়ে শাকটায়নক ব্যাকৰণৰ জগতত যথেষ্ট প্রতিপত্তিশালী হিচাপে চিহ্নিত কৰিছে।

সেনক ঃ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ পঞ্চম অধ্যায়ত পাণিনিয়ে এই বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখ কৰি সূত্র ৰচনা কৰিছে— 'গিৰেশ্চ সেনকস্য' (৫/৪/১১২)। এই নামোল্লেখৰ বাহিৰে কিন্তু এইগৰাকী ব্যাকৰণবিদৰ বিষয়ে অষ্টাধ্যায়ীত আৰু বিশেষ একো কোৱা হোৱা নাই। কাশিকাত কোৱা হৈছে— সেনকগ্রহনং পূজার্থম্, বিকল্পোঽনুবর্ত্ততে, এই বাক্যৰ অর্থ হ'ল পূজা বা সন্মান অর্থত সেনক পদ গ্রহণ কৰা হৈছে আৰু 'বা' এই বিকল্পবোধক পদৰ ঠাইত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। সেনকীয় ব্যাকৰণৰ

বিষয়ে তেনেকুৱা উল্লেখ বা তথ্য নোপোৱা কাৰণে পণ্ডিতসকলে অভিমত প্ৰকাশ কৰে যে এই ব্যাকৰণ বহুকাল আগতেই লুপ্ত হৈছিল।

আপিশলিঃ পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থৰ ৬ষ্ঠ অধ্যায়ত সূত্ৰ লিখিছে বা স্যুপ্যাপিশলেঃ (৬.১.৯২)। পণ্ডিতসকলৰ মতে আপিশলি পাণিনিৰ ঠিক পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণ। অৰ্থাৎ এই বৈয়াকৰণজন আৰু পাণিনিৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান খুব বেছি নহয়। 'অষ্টকা আপিশলপাণিনীয়াঃ'— এই প্ৰয়োগৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে পাণিনিৰ দৰে আপিশলিৰ ব্যাকৰণখনো আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত আছিল। কাত্যায়নৰ বাৰ্ত্তিকত 'পূৰ্ব্বসূত্ৰনিৰ্দ্দেশো কপিশলমধীতে'— এই উক্তিৰ মাজেদি আপিশলব্যাকৰণৰ স্থিতি প্ৰমাণিত হৈছে। নিৰুক্তৰ স্কান্দভাষ্যত আপিশলীয় ধাতুপাঠৰ প্ৰসঙ্গ আছে। ভৰ্ত্তৃহৰি আদি কিছুসংখ্যক বৈয়াকৰণৰ মতে পাণিনীয় ধাতুপাঠৰ লগত আপিশলীয় ধাতুপাঠৰ কিছু পাৰ্থক্য আছিল।

স্ফোটায়ন ঃ মহৰ্ষি পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ ৬ষ্ঠ অধ্যায়তে এইজন বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখ কৰি সূত্ৰ নিৰ্ণয় কৰিছে— অবঙ্ স্ফোটায়নস্য (৬.১.১২৩)। পদমঞ্জৰীত এই বৈয়াকৰণসম্বন্ধে কোৱা হৈছে 'স্ফোটপ্ৰতিপাদনপৰো বৈয়াকৰণাচাৰ্যঃ'। অৰ্থাৎ এইগৰাকী বৈয়াকৰণে স্ফোটৰ অস্তিত্ব প্ৰতিপাদন কৰিছিল। নাগেশভট্টই তেওঁৰ 'লঘুশব্দেন্দুশেখৰ'ত কৈছে— 'স্ফোটা২য়নং যস্য সঃ। স্ফোটপ্ৰতিপাদক ইত্যৰ্থঃ। স্ফোটায়নো২বঙঃ স্মৰ্তা.....। তেওঁৰ নামটোৰ ভিত্তিত বহু পণ্ডিতে ক'ব খোজে যে এইজন বৈয়াকৰণে স্ফোটবাদৰ ভিত্তিত তেওঁৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

স্ফোটবাদ ঃ যিহৰ সহায়েৰে অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে তাকে স্ফোট বোলে। অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত আৰু অৰ্থ প্ৰত্যায়ক নিত্য শব্দকেই স্ফোট বুলি স্ফোটবাদীসকলে মন্তব্য কৰে। ভাষাৰ বিভিন্ন শব্দাৱলীয়ে কেনেকৈ সিহঁতৰ নিজ নিজ অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায় তাৰ আলোচনাই স্ফোটবাদৰ মূল আলোচ্য বিষয় বা বক্তব্য।

গালৱ ঃ অষ্টাধ্যায়ীৰ ৬ষ্ঠ অধ্যায়ত থকা 'ইকো হ্ৰস্বো ড্যোগালৱস্য' (৬.৩.৬১) সূত্ৰত এই গৰাকী বৈয়াকৰণৰ নাম উচ্চাৰিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰি বহু ক্ষেত্ৰত পাণিনিয়ে গালবৰ নাম লোৱা দেখা যায়। শাকল্যৰ শিষ্য গালৱৰ ব্যাকৰণক গালৱব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। শৌনকৰ বৃহদ্দেৱতা আদি গ্ৰন্থত গালৱক স্মৃতিকাৰ হিচাপেও উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ ব্যাকৰণখনো সময়ৰ অববাহিকাত সম্পূৰ্ণ লুপ্ত হয়।

চাক্ৰবৰ্ম্মন ঃ চক্ৰবৰ্ম্মাৰ পুত্ৰ চাক্ৰবৰ্ম্মনৰ নামোল্লেখ সহ পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ীত সূত্ৰ ৰচনা কৰিছে— ঈতশ্চাক্ৰবৰ্ম্মণস্য (৬.১.১৩০)। কাতন্ত্ৰ পৰিশিষ্টত চাক্ৰবৰ্ম্মনৰ নাম পোৱা যায়। কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে তেওঁক ব্যুৎপত্তিবাদী বৈয়াকৰণ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কাশিকাত কোৱা হৈছে— 'চক্ৰবৰ্ম্মনো পত্যং চাক্ৰবৰ্ম্মনঃ'। তেওঁক হাৰীতকাশ্যপৰ প্ৰপৌত্ৰ বুলি অনুমান কৰা

হয়। এই বৈয়াকৰণজনৰ ব্যাকৰণখনক চাক্রবর্ম্মনীয় ব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। কিন্তু বহুকাল আগতেই এইখন ব্যাকৰণ লুপ্ত হৈছে।

ভাৰদ্বাজ ঃ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ সপ্তম অধ্যায়ত পাণিনিয়ে এইজন বৈয়াকৰণৰ নাম লৈ সূত্র লিখিছে 'ঋতো ভাৰদ্বাজস্য' (৭.২.৬৩)। ভৰদ্বাজৰ অপত্য ভাৰদ্বাজৰ বিষয়ে তৈত্তিৰীয় প্রাতিশাখ্যতো উল্লেখ পোৱা যায়। শিক্ষা আৰু ব্যাকৰণৰ উপৰিও শ্রৌতসূত্র আৰু গৃহ্যসূত্র প্রণয়নৰ লগতো তেওঁৰ নাম সন্নিৰিষ্ট হৈছে। তেওঁৰ ব্যাকৰণত ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ মত গ্রহণ কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে কয়। পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে কাত্যায়নৰ আগত ভাৰদ্বাজ সম্প্রদায়ৰ বৈয়াকৰণসকলে পাণিনিসূত্রৰ ওপৰত বার্ত্তিক ৰচনা কৰিছিল। বাস্কলৰ পুত্র হিচাপে ভাৰদ্বাজক বাস্কলি নামেৰেও জনা যায় আৰু এই বিষয়ে বায়ুপুৰাণ আৰু ব্রহ্মাণ্ডপুৰাণতো উল্লেখ আছে। মহাভাষ্যতো পতঞ্জলিয়ে এই সম্প্রদায়ৰ উল্লেখ কৰিছে।

গার্গ্য ঃ মহর্ষি পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীগ্রন্থৰ সপ্তম অধ্যায়ত এইগৰাকী বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখেৰে সূত্র কৰিছে 'অড্ গার্গ্য-গালবয়োঃ' (৭.৩.৯৯)। গার্গ্যমুনিক বৈয়াকৰণ শাকটায়নৰ সমসাময়িক বুলি ধৰা হয়। গর্গৰ পুত্র গার্গি আৰু গার্গিৰ পুত্র গার্গ্য। এইজন বৈয়াকৰণৰ নাম গার্গ্য বালাকি। কাৰণ তেওঁৰ মাকৰ নাম আছিল বলাকা। ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রত গার্গ্যই বাস্কলি ভাৰদ্বাজৰ শিষ্য আছিল। তেওঁৰ আৰু এটা নাম আছিল পন্নগাৰি। তেওঁৰ ব্যাকৰণখনৰ নাম আছিল 'অক্ষৰতন্ত্রসূত্র'। গার্গীয় ব্যাকৰণত শাকটায়নৰ ব্যুৎপত্তিবাদৰ কিছু অংশ গ্রহণ কৰা হয়, কিছু অংশ কিন্তু প্রত্যাখ্যাত হয়। গতিকে গার্গ্যক শাকটায়নৰ অন্ধ অনুসৰণকাৰী বুলি ক'লে ডাঙৰ ভুল হ'ব।

শাকল্য ঃ পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত একাধিক স্থানত এইজন প্রাচীন বৈয়াকৰণৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। তদুপৰি নামোল্লেখ নকৰাকৈও পাণিনি কিছুক্ষেত্রত শাকল্যৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰিছে। বৈদিক ব্যাকৰণ হিচাপে শাকল্যৰ বিশেষ স্থান সর্বজনস্বীকৃত। তেওঁৰ পদপাঠৰ নিয়মাৱলীৰ অনুসৰণেৰে বহুতো ব্যাকৰণগত নিয়ম পাণিনিৰ সূত্রসমুদায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে। যাস্কৰ নিৰুক্ত আৰু শৌনকৰ বৃহদ্দেবতাত শাকল্যৰ নাম পোৱা যায়। কাশিকাগ্রন্থতো শাকল্যৰ নাম থকা দেখা যায়। পতঞ্জলিয়েও তেওঁৰ ভাষ্যত শাকল্যৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। বৈয়াকৰণ হিচাপে এই গৰাকী পণ্ডিতে যথেষ্ট সমাদৰ আৰু খ্যাতি লাভ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰো।

জানি থোৱা ভাল

বৈয়াকৰণসকলে সদায় সংক্ষিপ্ততাৰ প্রতি চকু দিছিল। সেয়ে কোৱা হয়— 'অর্ধমাত্রালাঘৱেন পুত্রোৎসৱং মন্যন্তে বৈয়াকৰণাঃ' অর্থাৎ আধামাত্রা লাঘৱ হোৱাটোকে তেওঁলোকে পুত্রজন্মোৎসৱ যেন ভাবিছিল। বেছিভাগ বৈয়াকৰণেই সূত্রত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল। সূত্রৰ লক্ষণ হ'ল— 'অল্পাক্ষৰমসন্দিগ্ধং সাৰবদ্বিতো মুখম্। অক্ষোভতনবদ্যং চ সূত্রং সূত্রবিদোঃ বিদুঃ।।' অর্থাৎ কম অক্ষৰ থকা, সন্দেহাতীত অর্থযুক্ত, সাৰগর্ভ অথচ সৰল, দোষশূন্য বাক্যক সূত্রবিদসকলে সূত্র বুলি জানে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ পাণিনিয়ে নাম নোলোৱা তিনিজন প্রাচীন বৈয়াকৰণৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ অষ্টাধ্যায়ীত উল্লেখ কৰা ব্যাকৰণবিদসকলৰ নাম লিখক। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ 'অক্ষৰতন্ত্রসূত্র' গ্রন্থৰ ৰচক কোন?

.....

১.৬ পাণিনিব্যাকৰণ

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রখনত উজ্জ্বলতম জ্যোতিষ্কৰ দৰে জিলিকি আছে এটা নাম— সেয়া হ'ল মহর্ষি পাণিনি। বিশ্ববিশ্রুত এইগৰাকী বৈয়াকৰণৰ জীৱন বা সময় সম্বন্ধে সবিশেষ জনা নগ'লেও অষ্টাধ্যায়ী নামৰ অভূতপূর্ব ব্যাকৰণখন যে তেওঁৰেই ৰচনা সেইবিষয়ে কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। বিভিন্ন উৎসগ্রন্থৰ পাঠৰ মাজেদি পণ্ডিতসকলে কিছুমান তথ্য পাণিনিৰ বিষয়ে আগবঢ়াইছে যদিও সেইবোৰৰ অধিকাংশই অনুমাননির্ভৰ আৰু কিম্বদন্তীসম্ভূত। বর্তমান পাকিস্তানৰ পেছোৱাৰ জিলাৰ ওহিন্দ নামৰ ঠাইখনৰ ওচৰতে পাণিনিৰ বাসস্থান আছিল। শলাতুৰ গাঁৱৰ নিবাসী হোৱা বাবে পাণিনিক শলাতুৰীয় বুলিও কোৱা হয়। পাণিনিৰ প্রকৃত নাম আছিল আহিক আৰু কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে পাণিনি শব্দটো প্রকৃততে গোত্রনাম। পাণিনিৰ পিতৃৰ নাম আছিল শলঙ্ক সেইকাৰণে তেওঁক শালঙ্কি বুলিও কোৱা হয় আৰু তেওঁৰ মাতৃৰ নাম আছিল দাক্ষী, সেই কাৰণে তেওঁক দাক্ষেয় বা দাক্ষীপুত্র বুলি কোৱা হয়।পাণিনিৰ সময় লৈ পণ্ডিত সমাজত যথেষ্ট বাদানুবাদ থাকিলেও এই বৈয়াকৰণজনৰ সময় খ্রীঃপূঃ পঞ্চম শতাব্দী আৰু খ্রীঃপূঃ ৪র্থ শতাব্দীৰ ভিতৰত বুলি অনুমান কৰা হয়। বিভিন্ন প্রাচীন উৎসগ্রন্থৰ পৰা জনা যায় পাণিনিয়ে তক্ষশিলাত আহি অধ্যয়ন কৰিছিল। কিন্তু পিছত যবনসকলৰ আক্রমণৰ পৰা ৰক্ষা পোৱাৰ বাবে মগধৰাজ্যত আশ্রয় লয়। কিম্বদন্তী অনুসৰি আদিতে বুদ্ধিহীন পাণিনিয়ে মহাদেবৰ তপস্যা কৰি ১৪টা শিৱসূত্রৰ জ্ঞানেৰে সমৃদ্ধ হৈ ব্যাকৰণবেত্তা হিচাপে নিজকে প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁৰে সমসাময়িক পণ্ডিত কাত্যায়ন বৰৰুচিয়ে পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ ওপৰত বার্ত্তিকসমূহ ৰচনা কৰি এই ব্যাকৰণক সমৃদ্ধ কৰি তোলে। কিন্তু কিম্বদন্তী মতে এই দুয়োগৰাকী বৈয়াকৰণৰ মাজত সদ্ভাৱ নথকাত দুয়ো পৰস্পৰৰ অভিশাপত মৃত্যুমুখত পৰে। ত্রয়োদশী তিথিত এই দুগৰাকী বৈয়াকৰণৰ মৃত্যু হোৱা বুলি অনুমান কৰি পৰৱর্তীকালত এই তিথিত ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন নিষিদ্ধ কৰা হয়।

পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত প্ৰায় চাৰি হেজাৰ সূত্ৰ আছে। 'বুদ্ধিৰাদৈচ্' (১.১.১)— এই সূত্ৰেৰে অষ্টাধ্যায়ীগ্ৰন্থৰ আৰম্ভণি আৰু অ. অ (৮.৪)— এয়া হ'ল অষ্টাধ্যায়ীৰ অন্তিম সূত্ৰ। পাণিনিৰ ব্যাকৰণত থকা সূত্ৰসমূহক ছটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। যেনে— সংজ্ঞা, পৰিভাষা, বিধি, নিয়ম, অতিদেশ আৰু অধিকাৰ। এই বিষয়ে থকা শ্লোকফাঁকি হ'ল—

সংজ্ঞা চ পৰিভাষা চ বিধি র্নিয়ম এৱ চ।
অতিদেশোঽধিকাৰশ্চ ষড়্ৱিধং সূত্ৰলক্ষণম্।।

পাণিনিৰ ব্যাকৰণখন আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত। এইকাৰণে ইয়াক অষ্টাধ্যায়ী বুলি কোৱা হয়। প্ৰত্যেক অধ্যায়ত চাৰিটাকৈ পাদ আছে। গতিকে অষ্টাধ্যায়ীগ্ৰন্থত মুঠ ৮ × ৪ = ৩২টা পাদ আছে। অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত পাণিনিয়ে লিখা কোনো বৃত্তি পোৱা নাযায়। সূত্ৰসমূহৰ উপৰিও ধাতুপাঠ, গণপাঠ আৰু লিঙ্গানুশাসনৰ কৰ্ত্তা হিচাপে পাণিনিক জনা যায়।

পাণিনিৰ ব্যাকৰণখন কেৱল সংস্কৃতভাষাতেই নহয় সমগ্ৰ বিশ্বতেই এইখন এখন আগশাৰীৰ ব্যাকৰণগ্ৰন্থ হিচাপে জনাজাত হৈছে। বহুতো দেশী-বিদেশী পণ্ডিতে এতিয়াও পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ গৱেষণামূলক অধ্যয়ন চলাই আছে। ভাষাতত্ত্বৰ ফালৰ পৰাও এইখন ব্যাকৰণৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। শিৱভক্ত পাণিনিৰ ব্যাকৰণজ্ঞানক স্বীকাৰ নকৰা মানুহ ভাৰতবৰ্ষত নাই বুলিয়ে ক'ব পাৰি। এই মহান বৈয়াকৰণজনক শ্ৰদ্ধা জনাই কোৱা হয়—

যেনাক্ষৰসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বৰাৎ
কৃৎস্নং ব্যাকৰণং প্ৰোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ। *(পাণিনীয় শিক্ষা)*

১.৭ পাণিনি পৰৱৰ্তী বৈয়াকৰণ

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এটা ধাৰা থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু মহৰ্ষি পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থক এই ক্ষেত্ৰটোৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হিচাপে ধাৰ্য কৰা হৈছে। সেই কাৰণে পাণিনি ব্যাকৰণ, পাণিনি পূৰ্বৱৰ্তী ব্যাকৰণ বা বৈয়াকৰণ আৰু পাণিনি পৰৱৰ্তী ব্যাকৰণ বা বৈয়াকৰণ— পণ্ডিতসকলে এই তিনিটা স্তৰ স্বীকাৰ কৰিছে। ইয়াৰ ফলত এই ক্ষেত্ৰত কৰা অধ্যয়নো বহুখিনি সহজ হৈ পৰিছে। আপুনি ইতিমধ্যে পাণিনি পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণসকলৰ এটা আভাস পাইছে আৰু পাণিনি ব্যাকৰণৰ বিষয়েও অৱগত হৈছে। এতিয়া পাণিনি পৰৱৰ্তী বৈয়াকৰণসকলৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব। এই ক্ষেত্ৰত মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে পাণিনিৰ পিছত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰখন যথেষ্ট উৰ্ৱৰ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। পাণিনীয় আৰু অপাণিনীয়— উভয় প্ৰকাৰৰ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থৰ সম্ভেদ পোৱা যায় বিভিন্ন সময়ত।কিন্তু বৰ্তমান প্ৰসঙ্গত কেৱল কেইজনমান বৈয়াকৰণ আৰু তেওঁলোকৰ ব্যাকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

বৃত্তি আৰু ***বার্ত্তিক*** একে নহয়। বৃত্তিক লক্ষ্য কৰি ৰচিত গ্ৰন্থকেই বার্ত্তিক বোলে।

কাত্যায়ন আৰু বার্ত্তিক ঃ পাণিনি সূত্ৰৰ বার্ত্তিককাৰ হিচাপে কাত্যায়ন বৰৰুচিৰ নামটো উল্লিখিত হয়। বার্ত্তিকৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে যে যি সূত্ৰত উক্ত, অনুক্ত বা দুৰুক্ত অর্থাৎ টানকৈ প্ৰযুক্ত পদবিলাকৰ বিষয়ে চিন্তা বা আলোচনা থাকে সেই গ্ৰন্থকেই পণ্ডিতসকলে **বার্ত্তিক** বুলি কয়।

উক্তানুক্তদুৰুক্তানাং চিন্তা যত্র প্রৱর্ত্ততে।
তং গ্রন্থং বার্ত্তিকং প্রাহুবার্ত্তিকজ্ঞা মনীষিণঃ।।

সূত্রত সূত্রকাৰে যি কথা কৈছে, যি কথা কোৱা নাই কিন্তু সূত্র ব্যাখ্যাৰ আলোচনা প্রসঙ্গত প্রয়োজনীয় হিচাপে পৰিগণিত আৰু সূত্রকাৰে যি কথা টানভাৱে প্রকাশ কৰিছে— সেই সকলো বিষয়ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰাই হ'ল বার্ত্তিকৰ উদ্দেশ্য। কাত্যায়ন বৰৰুচি পাণিনিৰ সমসাময়িক আছিল আৰু পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ ওপৰত বার্ত্তিক ৰচনা কৰি এই সূত্রসমূহৰ অর্থ সহজবোধ্য কৰি তুলিছিল। বহুক্ষেত্রতে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে কাত্যায়নৰ বার্ত্তিক অবিহনে পাণিনিৰ সূত্রৰ অর্থ সম্পূর্ণভাবে বুজা নাযায়। বার্ত্তিকসমূহৰ বিশ্লেষণে এই কথা সদৰি কৰে যে কাত্যায়ন বৰৰুচিও এজন উচ্চস্তৰৰ বৈয়াকৰণ আছিল। কিন্তু বার্ত্তিকসমূহৰ কোনো পৃথক গ্রন্থ পোৱা নাযায়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ পৰাহে এই বার্ত্তিকসমূহ সংগ্রহ কৰা হয়।

পতঞ্জলি আৰু মহাভাষ্য ঃ মহর্ষি পতঞ্জলিয়ে পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ ওপৰত ভাষ্য ৰচনা কৰে। মহৎ তাৎপর্য্যবাহী এই ভাষ্যখনক **মহাভাষ্য** বুলি আখ্যা দিয়া হয়। পতঞ্জলিক শেষনাগৰ অৱতাৰ হিচাপে কল্পনা কৰি লৈ মহাভাষ্যক 'ফনিভাষ্য' বুলিও আখ্যা দিয়া হয়। মহাভাষ্যত মুঠ ৮৫ সংখ্যক আহ্নিক আছে। অহ্ন বা এদিনত ব্যাকৰণৰ যি অংশ অধ্যয়ন কৰা হৈছিল সেইখিনিকেই আহ্নিক বুলি কোৱা হয়। মহাভাষ্যৰ প্রথম আহ্নিকৰ নাম হ'ল পস্পশাহ্নিক। ভাষ্যৰ লক্ষণ প্রসঙ্গত কোৱা হৈছে য'ত সূত্রক অনুসৰণ কৰি বাক্যেৰে সূত্রৰ অর্থ অনুধাবণ কৰা হয় বা বর্ণনা কৰা হয় আৰু য'ত ভাষ্যকাৰৰ নিজৰ ফালৰ পৰাও পদ সুসংবদ্ধ হয় তাকেই ভাষ্য বোলে।

পতঞ্জলিৰ গ্রন্থখন বিশাল হোৱা বাবে ***মহাভাষ্য*** নামে প্রসিদ্ধ। ইয়াত আঠটা অধ্যায় আছে।

সূত্রার্থো বর্ণ্যতে যত্র বাক্যৈঃ সূত্রানুসাৰিভিঃ।
স্বপদানি চ বর্ণ্যন্তে ভাষাং ভাষ্যবিদো বিদুঃ।।

চন্দ্রগোমিন্ আৰু চান্দ্রব্যাকৰণ ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ অনুকৰণত চন্দ্রগোমী বা চন্দ্রগোমিনে এই ব্যাকৰণখন ৰচনা কৰে। এই ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসূত্রসমূহ পাণিনীয় প্রত্যাহাৰৰ নিচিনাই। কিন্তু এটা বা দুটা প্রত্যাহাৰৰ ক্ষেত্রত অষ্টাধ্যায়ীতকৈ সামান্য পার্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। যেনে পাণিনিয়ে ব্যৱহাৰ কৰা 'অন্' আৰু 'ঝষ্' প্রত্যাহাৰ দুটা চন্দ্রগোমীয়ে গ্রহণ কৰা নাই কিন্তু তেওঁ আকৌ 'ঋক্', 'ঞম্', 'মম্' আৰু 'চয়' এই চাৰিটা প্রত্যাহাৰ নতুনকৈ গ্রহণ কৰিছে। সংজ্ঞা ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত এই ব্যাকৰণত যথেষ্ট সৰলতাৰ আশ্রয় লোৱা হৈছে। চন্দ্রগোমীয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত কৃত্রিম সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই। বহু পণ্ডিতে সেইকাৰণে চান্দ্রব্যাকৰণক 'অসংজ্ঞকব্যাকৰণ' বুলি অভিহিত কৰিছে। পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা যে চন্দ্রগোমীয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণৰ বৃত্তিও ৰচনা কৰিছিল যিখন এতিয়া আৰু পোৱা নাযায়।

জিনেন্দ্র বুদ্ধি আৰু জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ ঃ জিনেন্দ্র বুদ্ধি দেৱনন্দীয়ে ৰচনা কৰা ব্যাকৰণখনক জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণ বুলি কোৱা হয়। এই ব্যাকৰণখন গুপ্তযুগৰ মাজভাগত ৰচনা কৰা হৈছিল। এই ব্যাকৰণত পাঁচটা অধ্যায় আছে আৰু প্রত্যেকটো অধ্যায় চাৰিটাকৈ পাদত বিভক্ত। প্রকৃততে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীক আধাৰ কৰিয়ে এই ব্যাকৰণখন ৰচনা কৰা হৈছিল। এই ব্যাকৰণত সংজ্ঞাৰ ক্ষেত্রত কিছু নতুন বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। তেওঁ অৱশ্যে বহুক্ষেত্রতেই কৃত্রিম সংজ্ঞাৰ ব্যৱহাৰ

কৰিছে। যেনে— সমাসৰ সংজ্ঞা 'স', তৎপুৰুষৰ সংজ্ঞা 'ষ', কর্মধাৰয়ৰ সংজ্ঞা 'য' ইত্যাদিৰে কৰা হৈছে। জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণত দেৱনন্দীয়ে ৰচনা কৰা কোনো বৃত্তি পোৱা যোৱা নাই। অভয়নন্দীয়ে ৰচনা কৰা জৈনেন্দ্র ব্যাকৰণৰ সূত্রপাঠৰ 'মহাবৃত্তি' ব্যাকৰণ জগতৰ এখন প্রকৃষ্ট গ্রন্থ। এই ব্যাকৰণৰ ধাতুপাঠ পোৱা যায়।

*সাৰস্বত ব্যাকৰণ*ৰ ওপৰত চন্দ্রকীর্তিয়ে লিখা টীকাৰ নাম হ'ল— সুবোধিকা।

অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্য আৰু সাৰস্বত ব্যাকৰণ ঃ অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই ৰচনা কৰা ব্যাকৰণখনকেই **সাৰস্বত ব্যাকৰণ** বুলি কোৱা হয়। এই ব্যাকৰণৰ আৰম্ভণিতে কোৱা হৈছে '...সাৰস্বতীমৃজুং কুর্বে প্রক্রিয়াং নাতিবিস্তৰাম্'। এই বাক্যটোৰ অর্থ হ'ল সৰস্বতীপ্রণীত ব্যাকৰণ প্রক্রিয়াক তেওঁ সৰল কৰিব গৈ আছে। দেবী সৰস্বতীক আৰাধনা কৰি অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই এই ব্যাকৰণ সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিছিল বুলি বিদ্বৎসমাজত কাহিনী প্রচলিত আছে। এইখন ব্যাকৰণত কিন্তু বহু পৰিমাণে পাঠান্তৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। অনুভূতি স্বৰূপাচার্য্যই সূত্রবোৰৰ বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল নে নাই সেই বিষয়ে যথেষ্ট সন্দেহ বিদ্যমান। তেওঁৰ জীৱন সম্বন্ধেও বিশেষ একো জনা নাযায়। সাৰস্বত ব্যাকৰণত 'ইৎ' বর্ণসমূহ পৰিত্যাগ কৰি প্রত্যাহাৰ সূত্রবোৰ গ্রহণ কৰা হৈছে। সাৰস্বত ব্যাকৰণৰ বহু টীকা পোৱা যায়। এইবোৰৰ ভিতৰত চন্দ্রকীর্তিৰ টীকা হ'ল সর্বপ্রসিদ্ধ।

ক্রমদীশ্বৰ, জুমৰনন্দী, গোয়ীচন্দ্র আৰু সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণ ঃ সংক্ষিপ্তসাৰ ব্যাকৰণৰ লগত মূলতঃ তিনিজন বৈয়াকৰণ যুক্ত। তেওঁলোক হ'ল ক্রমদীশ্বৰ— যিজনে এই ব্যাকৰণৰ সূত্রবোৰ ৰচনা কৰিছিল, জুমৰনন্দী— যিজনে সূত্রৰ ওপৰত বৃত্তি ৰচনা কৰিছিল আৰু গোয়ীচন্দ্র— যিজনে এই ব্যাকৰণৰ টীকা লিখিছিল। জুমৰনন্দীৰ নাম অনুসৰি এই ব্যাকৰণক জৌমৰ ব্যাকৰণ বুলিও কোৱা হয়। এই ব্যাকৰণত সূত্রসংখ্যা ৪৬৯৯। প্রাকৃতপাদত আকৌ ৪৭৪ সংখ্যক সূত্র আছে। এই প্রকৰণত এটা ছন্দঃপ্রকৰণ আৰু এটা অলঙ্কাৰ প্রকৰনো পোৱা যায়। ব্যাকৰণৰ সূত্রসমূহক আঠটা পাদত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। গোয়ীচন্দ্রৰ বচনৰ পৰা জনা যায় যে পূর্বপ্রচলিত সকলো ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ সাৰ গ্রহণ কৰি এইখন ব্যাকৰণ নিৰূপিত হৈছিল— শাস্ত্রান্তৰেষু সৎস্বপি..... সংক্ষিপ্তঃ সংগৃহীতঃ সাৰো যত্র তৎ সংক্ষিপ্তসাৰম্।'

ভট্টোজিদীক্ষিত আৰু বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদী ঃ পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ আধাৰত ৰচিত পৰৱর্তী ব্যাকৰণ গ্রন্থসমূহৰ ভিতৰত এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে ভট্টোজিদীক্ষিতে ৰচনা কৰা বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদী নামৰ গ্রন্থখনে। এই গ্রন্থখন প্রক্রিয়া ৰীতিত ৰচনা কৰা হৈছিল। অর্থাৎ পাণিনিৰ সূত্রসমূহক প্রসঙ্গভিত্তিক বিষয় সন্দর্ভত উপস্থাপন কৰি এইখন গ্রন্থ ৰচনা কৰা হৈছিল। যদিও এই ৰীতিত ৰচনা কৰা কিছু গ্রন্থ ভট্টোজিদীক্ষিতৰ পূর্বেও কিছু বৈয়াকৰণে ইতিমধ্যে ৰচনা কৰি গৈছিল, কিন্তু বিষয়বস্তুৰ গাম্ভীর্য তথা পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ সার্ব্বিক আলোচনাৰ ফালৰপৰা উক্ত গ্রন্থখনক ছাত্রবোধৰ বাবে এক উৎকৃষ্ট গ্রন্থ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। এই গ্রন্থত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ১১টা বিষয়ৰ ওপৰত আলোচনা আছে। এই বিষয়সমূহ হ'ল— সংজ্ঞা, পৰিভাষা, সন্ধি, সুবন্ত, অব্যয়, স্ত্রীপ্রত্যয়, কাৰক, সমাস, তদ্ধিত, তিঙন্ত আৰু কৃদন্ত। ইয়াৰ উপৰি উক্ত গ্রন্থখনত ঊনাদি প্রত্যয়, বৈদিক প্রক্রিয়া তথা লিঙ্গানুশাসন আৰু গণপাঠৰ বিষয়েও আলোচনা আছে। প্রকৃততে পাণিনিৰ সূত্র, কাত্যায়ন বৰৰুচিৰ বার্ত্তিক আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ ওপৰত ভিত্তি

কৰিহে বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীখন ৰচনা কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতেই ভট্টোজিদীক্ষিতে তিনিগৰাকী বৈয়াকৰণক প্ৰণাম জনাই গ্ৰন্থ প্ৰণয়নত প্ৰবৃত্ত হোৱা বুলি ব্যক্ত কৰিছে—

মুনিত্রয়ং নমস্কৃত্য তদুক্তীঃ পৰিভাব্য চ।
বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদীয়ং বিৰচ্যতে।।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণত থকা সূত্ৰসমূহ কেইটা ভাগত ভগোৱা হৈছে? ভাগবোৰৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ 'ত্রিমুনিব্যাকৰণ' বুলিলে কোন কোন বৈয়াকৰণৰ কথা বুজা যায়?

.....

১.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টিত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলোঁ—

- ব্যাকৰণৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলো। ব্যাকৰণ শব্দৰ অৰ্থৰ বিষয়ে অৱগত হ'লোঁ।
- ব্যাকৰণ যে বেদাঙ্গ সেই বিষয়ে জানিলোঁ। ব্যাকৰণৰ বাহিৰেও আন বেদাঙ্গসমূহ কি সেই বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ। ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই কিয় বেদাঙ্গৰ মৰ্য্যাদা পাইছে আৰু ব্যাকৰণে কেনেদৰে বেদৰ সহায়ক হয় সেই কথা জানিলোঁ।
- পাণিনিৰ পূৰ্বকালীন ব্যাকৰণ প্ৰণেতাসকলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ। ইয়াৰ উপৰি পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত কোন কোন ব্যাকৰণবিদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে সেই বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ।
- পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ বিষয়ে বিতংভাৱে জানিব পাৰিলোঁ। এই গ্ৰন্থত সূত্ৰসংখ্যা কিমান, ত্রিমুনি ব্যাকৰণ বুলিলে কি বুজায়, বাৰ্ত্তিক আৰু ভাষ্য কি— এই সকলো বিষয় সম্পৰ্কে অৱগত হ'লোঁ।
- পাণিনিৰ পৰৱৰ্তী সময়ত সংস্কৃত ব্যাকৰণবোৰ কেনেকুৱা আছিল সেই বিষয়ে জানিলোঁ। তদুপৰি 'প্ৰক্ৰিয়া' গ্ৰন্থৰ বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ। পৰৱৰ্তী ব্যাকৰণ গ্ৰন্থসমূহত পাণিনিৰ প্ৰভাৱ কেনেকুৱা আছিল সেই বিষয়েও এটা ধাৰণা হ'লোঁ।

১.৯ অধিক জানিবলৈ

১) চক্ৰৱৰ্তী, ড° সত্যনাৰায়ণ (২০০৩); *পাণিনীয় শব্দশাস্ত্ৰ*, কলকাতা ঃ সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ।

২) শৰ্মা, ড° থানেশ্বৰ; (১৯৯৫), *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

৩) হালদাৰ, শ্ৰীগুৰুপদ (২০০৬); *ব্যাকৰণ দৰ্শনেৰে ইতিহাস* (পুনৰ্মুদ্ৰণ); কলকাতা ঃ সংস্কৃত বুক ডিপো।

১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যাকৰণ শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি মহাভাষ্যত থকা ব্যাকৰণৰ লক্ষণটো আলোচনা কৰিব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিক্ষা, কল্প, ছন্দ, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, জ্যোতিষ।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অঙ্গ হ'ব লাগিলে কেনেদৰে সহায়ক হ'ব লাগে সেই বিষয়ে আলোচনা কৰি ব্যাকৰণে কেনেদৰে বেদাৰ্থবোধ তথা ৰক্ষা আদিত সহায় কৰে সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বেদত থকা 'ছন্দঃ পাদৌ তু বেদস্য... ... ... "মন্ত্ৰটোত থকা ধৰণে বেদপুৰুষৰ অঙ্গ হিচাপে কি কি শাস্ত্ৰ আছে সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহেশ, ভৰদ্বাজ, ভাওৰি।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'পাণিনিপূৰ্ব্বৱৰ্তীবৈয়াকৰণ'— এই অংশৰ পৰা লৈ অষ্টাধ্যায়ীৰ সূত্ৰসমূহত উল্লেখ কৰা বৈয়াকৰণসকলৰ নাম লিখিব লাগিব।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গাৰ্গ্য বালাকি।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ছটা ভাগত। সংজ্ঞা, পৰিভাষা, বিধি, নিয়ম, অতিদেশ, অধিকাৰ।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি।

১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ব্যাকৰণৰ মুখ্য প্ৰয়োজনকেইটা উল্লেখ কৰক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সাৰস্বতব্যাকৰণৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ব্যাকৰণৰ লক্ষণ আলোচনা কৰি ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ পাণিনিৰ পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণসকলৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ অষ্টাধ্যায়ীৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰি বৈয়াকৰণ হিচাপে পাণিনিৰ কৃতিত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***